

Dr. Ambro János emlékezete.

Irta Dr. Lendvai Benő, Pozsonymegye főorvosa.

(Előadta a pozsonyi orvos-természettudományi egylet 1891. évi február hó 4-én tartott orvos-szakosztályi gyűlésében.)

Ha valaki a természetnek tartozó végső adóját lerója s elköltözik oda, honnan nincs többé visszatérés, fájdalmas érzések keletkeznek a visszamaradottak keblében, ha ezek a körükből eltávozottat szerették, tisztelték, ha iránta rokoni vagy baráti érzéssel viseltettek. Mennyire érzi az anya szeretett gyermekének, az anyai ápolásra szorult gyermek pótolhatlan édes anyjának elvesztét; mily fájdalommal tölti el a visszamaradottat elhúnyt testvérenek halála; mint sajog a seb, melyet a szeretett, földi boldogságot ígérő jegyes halála okoz; mily égető a fájdalom a hű hitvestárs elköltözésénél; mily felejthetetlen az elvesztett jó barát, a szeretett pályatárs. Itt és ott fáj a veszteség, ürt hagy vissza az elköltözött, mely hosszabb rövidebb idő múlva lesz csak betölthető. Boldogok a visszamaradottak, ha elköltözötteiknek emlékei műveikben, cselekedeteikben köztük fennmaradnak; ha az elhúnyt élte rögzös pályáján úgy működött, hogy munkálkodásának gyümölcse őtet túléli, ha az általa elvetett mag nem sivár földre, hanem termékeny talajra esve, élte elmúltával is hirdeti: hogy embertársainak javára élt, hogy hasznos polgára volt a hazának.

A nagyon tisztelt szakosztály megbízásából nekem jutott a szomorú feladat boldogult Ambro János kartársunk felett emlékbeszédet tartani. Ha eme feladatnak, úgy mint talán a tisztelt szakosztály joggal megkívánhatja, és a mint azt magam is óhajtanám, megfelelni képes nem leszek: ne akarathiánynak méltóztassanak azt venni, hanem erőm, képességem gyengeségének s amaz elfogultságomnak, mely boldogult barátunk

elvesztése felett keblem húrjait még most is fájdalmasan rezgi át.

Ambró János 1827. évi március 17-én Trencsénmegyében Beczkón született. Atyja, ki mészáros volt, korán elhalván, özvegy anyjának felügyelete alatt kezdte meg szülőhelyén Beczkón elemi iskoláit. Majd Modorba, innét ismét Sopronba ment, hol gymnaziális tanulmányait végezte. Az orvosi tudományokat részint Budapesten, részint Bécsben hallgatta, mely utóbbi helyen promoveáltatott. Özvegy anyja, ki időközben másodszor férjhez ment, szűk anyai körülményei miatt ötet nem támogathatván, tanulási éveit nem csekély nélkülözések között töltötte, privát órák adása által levén kénytelen magát fentartani. Ez a szűkölködő életmód edzé meg még zsenge ifjú korában annyira erejét, hogy későbbi életpályáján felmerülő legnagyobb akadályokkal is legtöbbször sikeresen megküzdött. Orvostudori sebészeti és szülészeti okleveleit 1852-ben elnyervén, azonnal a bécsi szülészeti és nőgyógyászati klinikákon kezdett foglalkozni, mely szakmák iránt már ekkor kiváló előszeretettel viseltetett. 1853-ban egy sepsisben elhalt nő hullájának boncolásánál a hullafolyadékból egy csepp jobb szemébe feccsenvén, ez mindkét szemén nagymérvű lobot idézett elő, melynek folytán a jobb szem idővel teljesen elsorvadt. A bal szemet sikerült ugyan megmenteni, de ez is hónapokon keresztül oly gyenge maradt, hogy tanárai a tudományos pályától való visszavonulást és tökéletes nyugalmat ajánlottak neki. Ő azonban tudományozomjától ösztönözve, e tanácsot nem fogadta és emez önfeláldozásának csakugyan meglett az a jutalma, hogy szeme tökéletesen helyreállt s oly nagy hévvel megkezdett orvosi pályáját folytathatta. Nem sokára ezután Budapesten Balassa oldalánál találjuk, kinek vezetése mellett magát a sebészetben is kiképezte. Ez időben történt, hogy Kis-Ujszállás orvosa elhalván, a város Balassát kérte fel, hogy számára egy ügyes orvost küldene. E helyre Balassa boldogultat ajánlotta, ki hogy mennyire megnyerte tetszését és szeretetét, mutatják a kis-ujszállásiakhoz intézett, jelenleg birtokomban levő eredeti levelének valóban szép következő sorai: „Van szerencsém a tt. városi tanácsnak tudomására juttatni, hogy lelkiismeretes válogatás és megfontolás után mindazok közt az orvos urak közt, kik a kis-ujszállási

orvosi állomást elfoglalni készeknek nyilatkoztak, mint legkitünőbbet s hasonlíthatlanul legalkalmasabbat jelöltem ki dr. Ambró János urat.“ Ismét hátrább: „a ki, mint ernyedetlen szorgalmu és valódi emberszeretettel felruházott egyén, a szenvedőknek és betegeknek gyógyítása és ápolása körül hiányozni nem fog.“ Tehát már Balassa is, akkori korban az országnak első orvosi tekintélye, fellelte benne azt a vasszorgalmat, azt az emberszeretetet, melyet élte végeig megtartott. Mi természetesebb, minthogy e levélre boldogultat a kis-ujszállásiak tárt karokkal fogadták, mely 10,000 lélekszámú városban, egyetlen előregedett és a gyakorlattól már majdnem teljesen visszavonult sebészen kívül, ő az egyedüli orvos lévén, 1854-től egész 1870-ig, tehát 10 éven keresztül folytatta összes idejét igénybe vevő terhes praxisát. Mely idő alatt hogy mennyire megnyerte a kis-ujszállásiak szeretét, kitünik abból, hogy eltávolása után úgy Budapestre mint később Pozsonyba is küldöttséget menesztett hozzá a város, avval a kéréssel, hogy térjen körükbe vissza. — 1857-ben Kis-Ujszálláson házasságra lépett Polgár Rózsával, mely 33 évig tartó boldog házasságból 4 fiu- és 1 leánygyermek származott. Ezeknek neveltetése végett, de tudományoszomja és soha nem nyugvó tettereje által is ösztönözve 1870-ben feljött Budapestre, hol két évig mint gyakorló orvos működött; innét pedig 1873-ban Pozsonyba, hova a miniszterium által az ujonnan megnyitott bábaiskola igazgató-tanárává neveztetett ki, mely állást egész élte végeig betöltötte.

Irodalmi működését már a 60-as években megkezdte, midőn a szaklapokba a gyermekhalandóságról és a bábákról számos közleményt irt. 1871-ben irta Budapesten: „Irányeszmék a magyar állam területén felállítandó bábaintézetekről“ czimű röpiratát, mely nem csekély mérvben hatott közre a pozsonyi, nagyváradai és szegedi országos bábaiskoláknak 1873-ban történt felállítására és melynek közvetlen eredménye volt a pozsonyi bábászati tanszéknek általa történt betöltése. De kedvencz eszméjével, a bábaügy rendezésével, nem csak a sajtó útján foglalkozott, hanem az orvosi és természettudományi vándor-gyűléseket is annyira felhasználta ennek hirdetésére, hogy az ez irányban itt tartott előadásai által is magára vonta az irányadó körök figyelmét. Már mint a pozsonyi bábaiskola igazgató-

tanára írta 1873-ban tót szülészeti könyvét a bábák számára. A könyv czime: „Kniha a poradnitve pro baby“, nyomtatott Szakolczán, 1873-ban. — 1874-ben adta ki magyar nyelven következő kitünő munkáját: „Szülészeti tankönyv bábák számára“, fametszetekkel ellátva, mint ilyen hazánkban első. E két tankönyv 2000 példányban megjelent első kiadása majdnem teljesen elfogyván, 1889-ben már ezeknek második kiadásán dolgozott, melyeket azonban közbejött halála miatt be nem fejezhetett. 1885-ben egy röpiratot: „Emlékirat a hazai bábászati ügy érdekében“ adott ki Pozsonyban, melyben zilált hazai bábaviszonyainkat hiven ecseteli és melyet a Budapesten az évben ülésező orvosi congressus tagjai közt is kiosztott, hol a bábászat érdekében fel is szólalt. 1886-ban kiadta „Emlékiratát a gyámoltalan gyermekek és árvák érdekében“, 1887-ben pedig: „A törvénytelen árvák és hajadonnyák védelmi kérdésének országos rendezése“ című röpiratát, mindkettőt Pozsonyban.

Hogy úgy orvosi, mint irodalmi működései által már jökor a legfelsőbb körök figyelmét is magára vonta, mutatja ama körülmény, hogy az országos közegészségi tanács vidéki tagjává is kineveztetett.

Ha elhúnytak működését tekintjük, fentebbiekből látható, hogy leginkább a szülészet volt az, melyre kiváló figyelmét fordította, melynek élete utolsó 18 éven át nem csak egész idejét szentelte, hanem — mint a pozsonyi bábaiskolának igazgató-tanára — azt, különösen a tót előadás végett az ország legtávolabb vidékeiről ide zarándokló növendékeinek, tanította is.

Az itteni bábaiskola megnyitása, 1873 óta tehát, boldogult életének új korszaka kezdődik. Ez időtől fogva úgy a szülőnek és gyermekágyasok ápolását, valamint a bábák tanítását illetőleg valódi elemében volt. A szülőkkel, de minden más betegével szemben tanusított valódi humánus eljárása, a bábanövendékek iránt mutatott, lehet mondani atyai fellépése mindnyájunk előtt ismeretes. Hányszor láttam a jó öregot, előadása közben növendékeitől, mint gyermekeitől környezve; mily buzgalommal, mily örömmel, mily odaadással járt el közöttök oktatói tisztében, mily örömet szerzett neki azoknak előmenetele, mint igyekezett, mint fáradozott a gyöngébbeket serkenteni, azoknak a hallgatóknak, kik legnagyobb részt az értelmiségnek nem nagyon

magas fokán állanak, a tárgyat úgy előadni, azt minden oldalról úgy megvilágítani, hogy azok vizsgálatuknál a legszigorúbb vizsgálónak igényeit is kielégíthették. A szigorlati vizsgálat pedig mindannyiszor valódi ünnep volt, úgy reá, mint a növendékekre és a többi ott megjelentekre nézve is. De nem csak magára a szülészetre, nem csak arra volt ő előadásaiban tekintettel, hogy tanítványaiból ügyes bábákat képezzen, hanem az erkölcsi szempontokat sem téveszté soha szemei elől. A legcsekélyebb botlásra következett az intés, mi ha nem használt vagy ha a botlás olyan volt, hogy javulásra kilátás nem lehetett, kérlelhetlen szigorral járt el, kizárta az illetőt intézetéből, mert ennek jó hírnevét semmi áron kockáztatni nem engedte. Mint a n. m. vallás- és közoktatásügyi miniszterium által a szigorlatokra az intézet megnyitásától fogva kiküldött vizsgáló biztos 17 éven át 33 szigorlati vizsgálaton voltam tanuja fardozásai sikerének. A vizsgálatot mindig imádsággal kezdte meg, mi annak keretébe nem tartozott ugyan, de véghetetlen jó hatása nem volt tagadható és ebből lehetett következtetni arra is, hogy növendékeinek kedélyére erkölcsileg is hatott, mi jövő pályájukon, legtöbbször a nép legalacsonyabb osztályával való érintkezésük közben kétségkívül az általuk gondozott szülőknek is csak jó hatással lehetett.

Nem csak magam, hanem sokan az itt levők közül tanui voltunk az ily szigorlatoknak, meggyőződhattünk azokon, hogy mily hévvel, mily odaadással csüngött megboldogult tudományain, mily szeretettel ragaszkodtak növendékei hozzá, mily áhitattal lesték ajkainak minden egyes szavait. Eme úgyszólván családi összetartozás mindig legjobban kitűnt a vizsgálatok utáni felkészítésénél a bábáknak. Feledhetlen marad előttem ama pillanat, midőn 1873-ban az első szigorlat bevégezte után tanítványaival az előírt esküt letétette. Előbb beszédet tartott hozzájuk, melyben őket ama nehézségekre, melyekkel pályájuk közben találkozni fognak, figyelmeztette. Megmagyarázta nekik, hogyan kell jövő pályájukon viselkedniök; hogy ápoltjaiknak bizalmát megnyerjék; hogyan kell eljárniök amaz órákban, melyekben az anya fájdalomak közt szüli gyermekét; hogyan kell szorgoskodniök úgy az anyának, mint az újszülöttnek egészsége és élete felett; mit kell tenniök, hogy a szülés szerencsés lefolyásához

kötött várakozásnak, melynek teljesülésétől sokszor az egész családnak boldogsága függ, megfelelhessenek. Szívből jött szavai valóban szívhez szólók voltak, mert ezeket oly jósággal, oly szeretettel, oly érzéssel adta elő, hogy érzelmeinek túláradásában könnyei megeredve, beszédjét ismételve meg kellett szakítania. A növendékek ebben a pillanatban szintén hangos zokogásban törtek ki s mi jelenlevők sem nyomhattuk meghatottságunkat vissza s a családi összetartózkodás eme magasztos nyilvánulásának szinte kicsorduló könnyeinkkel adóztunk. Ilyen volt ő mint tanító, ilyen volt a viszony közte és tanítványai közt.

De mit tett magáért az intézetért, a bábaiskoláért? Ez iskola eleinte, mint mindnyájan tudjuk, a helybeli országos kórház udvarba kiszögellő részének második emeletében volt elhelyezve. Ez a higiénie minden kívánalmainak megfelelt ugyan, de szűk volt. A szülések bekövetkezésére váró úgy nevezett napos növendékek nem voltak külön helyiségbe elhelyezhetők, annál kevésbé lehetett szó ezek bennlakásáról; pedig boldogult a jó tanítás egyik szükséges kellékének tartotta, hogy az előforduló szüléseket a folyton kéznél levő növendékeknek lehető legnagyobb száma tehesse tanulmánya tárgyává. A helyiség nagyobbítását eleinte az által akarta elérni, hogy az egész udvari második emelet neki átengedtesék és ez a kórház többi részétől a folyosó mentében emelendő fal által teljesen elkülöníttessék. Ez azonban kivihető nem lévén, az intézetet a kórházból kivenni és más helyre akarta áthelyezni. Ebben a szándékában a kórház maga is támogatta, minthogy ez által az iskola számára átengedett helyiségek eredeti céljoknak, a betegek gyógyításának ismét visszaadhatók lettek volna.

Hosszas keresés, tervezés, alkudozások után a vallás és közoktatási miniszterium végre elhatározta, hogy új bábaiskolát építtet, mely nem csak a növendékek számára internátussal, hanem a női betegek számára szükséges helyiséggel is el legyen látva. Evvel boldogultnak oly rég óhajtott kívánsága ment teljesedésbe. Most minden gondját, minden szabad idejét arra fordította, hogy az intézet a modern kívánalmaknak mindenben megfeleljen. Már annak tervezésébe is befolyt és már ekkor nem egy változtatást ajánlott, mit a miniszterium, annak czélszerűségéről meggyőződve, nagy részben el is fogadott.

1883-ik évben végre megkezdődött az építés. Midőn az alapfalak már le voltak rakva, véletlenül arra menve, észrevettem, hogy az egész épület egy mélységben emeltetik, mivel a Pálffy-kertnek ama része a mellette húzódó Torna-utca több mint két méterrel mélyebben feküdt. Ez épületnek ily mély fekvése ellen hygienikus szempontból kételyeim támadván, ezeket boldogulttal azonnal közöltem. S mit tett ő, hogy az általa is elismert eme hygienikus hibát elháríthassa? Azonnal sürgönyözött Budapestre a miniszteriumhoz, mire a válasz az lett, hogy a dolog rendbehozatala végett minden késedelem nélkül menjen le Budapestre. És csakugyan az általa adott felvilágosítás folytán a miniszterium elrendelte, hogy az udvar egész a szomszéd utca talajának színvonaláig feltöltessék.

Ily módon szorgoskodott ő a mostani új bábaiskola felépítésénél, mely nem csak hygienikus szempontból, hanem fekvésére, nagyságára és berendezésére is a bábászati tudományoknak és a nőgyógyászatnak nem egy műveltebb nemzet által is megirigyelhető otthona lett, melynek létrehozatalában boldogultat az orosz-lánrész méltán megilleti.

De nem csak megfelelő épületről, megirigyelhető otthonról gondoskodott ő, hanem ennek belső kezelését is lehető legnagyobb lelkiismeretességgel vezette. Jeles tanárának, boldogult Semmelweisnek, kinek arczképe intézetében kiváló helyet foglalt el, jeles tanítványa, annak tanát a gyermekágyi lázról egész kiterjedésében elfogadva, intézetében bárki mindig a legnagyobb tisztasággal találkozott. A gyermekágyi láz magyarázata kedvenczthémái közé tartozott s a legscrupulosusabb tisztaságot növendékeinek nem csak naponkint mindig és mindig ajánlotta, hanem ennek pontos megtartása felett kérlelhetlen szigorral őrködött is. Képzeltető, mily leverőleg hatott reá ily eljárás mellett, midőn 1875-ben, még akkor az országos kórházban levő intézetében a gyermekágyi láz fellépett. Egészen lesujtva jött hozzám a kedvezőtlen hírről, látszott arczán a fájdalmas benyomás, melyet reá e nem várt esemény gyakorolt; szemrehányást tett magának, hogy a legnagyobb elővigyázat daczára sem történt meg minden, minek meg kellett volna történnie. Ekkor az egész intézet a kórház átellenében fekvő házba tétetett át, az összes helyiségek legnagyobb szigorral fertőtlení-

tettek, úgy hogy hét beteggel és négy áldozattal a járvány befejeződven, az ez idő óta nem ismétlődött, világos tanuságául az intézetben folyton uralgott leglelkiismeretesebb tisztaságnak.

Az intézetnek 1873-ban történt megnyitása óta 828 kitanult és oklevéllel ellátott bábát bocsátott szét abból boldogult az egész országba, melyből magára Pozsonyvármegyére 195 esett. Ő azonban nem elégedett meg avval, hogy növendékei jól kiérdemelt oklevelekkel elláttattak, hanem minden erejével oda törekedett, hogy azok bábászati gyakorlatuk közben is a tudomány színvonalán maradjanak s ezt igen helyesen az által vélte elérhetni, ha minden előforduló szüleiokről a hatósági orvosok által ellenőrizendő jegyzőkönyvet vezetnek. Ezeknek a jegyzőkönyveknek általa összeállított rovataiban a szüleiéknél előforduló összes körülmények tekintetbe vannak véve, melyeknek lelkiismeretes betöltése nem csak hosszú évek multával is tanuságos hű képét nyújtja illetők tevékenységének, hanem azoknak mindenkor ellenőrzése is a hatósági orvosok által lehetségessé válik. Hogy az ily jegyzőkönyveknek vezetése, különösen falukon, hol az orvosok száma csekélyebb, mily üdvös volna, azt csak azok tudják megítélni, kik látják, hogy a tanintézetekből kibocsátott bábáknak nagy része falusi gyakorlatában mily ropant nehézségekkel kénytelen megküzdeni. A falusi közönség legnagyobb része ugyanis századokon keresztül a kontár-bábákhoz szokott, azokhoz a kontár-bábákhoz, kik szüleiéknél alkalomával a bábászati teendőkön kívül nem csak a legtöbb házi teendőket: mosást, főzést stb. is végzik, hanem magánál a szüleiéknél, valamint a szülei és az újszülött ápolásánál is igen sokszor és pedig azok egészségének, sőt életének rovására, különböző előítéletekhez, régi sok szokásokhoz, babonához stb. alkalmazkodnak. Nagyon érthető tehát, hogy a közegészségügy iránt semmi érzékkel nem bíró tudatlan nép inkább ragaszkodik ezekhez, mint csupán a szülei teendőkre szorítózkodó s a szülei tudomány szabályaihoz alkalmazkodó tanult bábákhoz. Ennek következtése az, hogy a tanult bábák közül nem kevesen a létért való ez óriási küzdelemben utóvégre kifáradva s a tudomány követelményeit mellőzve, gyakorlatukat nem ennek alapján, hanem a nép szokásaihoz alkalmazkodva folytatják, lassankint elzüllebenek, úgy hogy a kitanult bábából lesz okleveles kontár-

bába. Ezt akarta a boldogult a jegyzőkönyvek behozatala által és az által, hogy azoknak vezetése minden bábára nézve kötelezővé tétessék, megakadályozni. Sajnos, hogy eme célját el nem érte, hogy ismételt felszólalásai a miniszteriumnál a jegyzőkönyvek vezetésének kötelezővé tételére eredménytelenek maradtak. De nem is igen gondolható, mikép lehetne a községi vagy állami javadalmazást nélkülöző magánbábákat ily jegyzőkönyvek vezetésére kényszeríteni?

Ha megboldogultat mint embert, mint orvost, mint kollegát tekintjük, úgy hiszem alig akad közöttünk, de a vele érintkezésben levő nagy közönség sorában is valaki, ki el nem ismerné, hogy mind e három irányban meg ne tette volna kötelességét. Minden gondolata, minden szava, minden cselekedete csak embertársainak java körül forgott, egész élete csak ezek boldogítására volt szentelve s ha hibái voltak is, hiszen kinek ne volnának, ezek csak túlbuzgóságának voltak kifolyásai, mely által vezetve, néha a cél mellett eltéveszté az eszközt s a nagy közönség boldogítását tartva mindenkor szeme előtt, a hite szerint ennek útjában álló egyesek iránt néha túlszigoru volt. Ki ne ismerte volna közülünk hajthatatlan vasakarátát, ki ne tudná közülünk, mily makacsul ragaszkodott mindenkor nézeteihez, mily lehetetlen volt őtet az ellenkezőről meggyőzni. Szívjóságában, az egész világot boldogítani akaró törekvésében nem vette mindig észre, hogy egyik vagy másik eszméje kivihetetlen; azt valamennyit, mint megvalósíthatót tekintette, nem nézett sem jobbra, sem balra, lankadatlan erővel törekedett mindig előre és mégis, akik eme sokszor idealis világboldogító eszmenetének útjában állottak, azokat nem tekintette ellenségeinek, hiszen jó szive ilyeneket nem ismert, hanem csak ellenfeleinek s mint ilyeneket nyílt sisakkal igyekezett legyőzni. Ha minden nemesért rajongó túlságos hevében néha elhagyta magát ragadtatni s annak esetleges következményeire egyszer-mászor figyelmeztetve lett: egy szót sem vont vissza abból, mit szive meggyőződéséből kimondott, egy betűt sem abból mit, a legjobb szándékból írásban közölt, hanem képes volt bár kivel igazsága érzetében megküzdeni, képes volt a dolgot a végletekig vinni, eme, előttem többször ismételt mondásban adva kifejezést érzületének: Ambro török, de meg nem hajlik.

Hogy a sorsnak megfoghatlan szeszélye mily megdöbbentőleg igazolá boldogultnak emez állítását, élete legvégső szakának következő epizódja mutatja :

Midőn 1889-ben ama hír merült föl, hogy Pozsony városa tervezett gyermekmenhelyét a Pálffy-kertben építteti, a helyiségnek ezt a választását boldogult nem csak nem helyeselte, hanem annak meghíúsítására minden tőle kitelhetőt elkövetett, ismét a közjót tartván szem előtt, hogy a kertnek beépítése által azok, kik eddig ott nyaranta, az egészségüket fentartó vagy helyreállító tiszta levegőt élvezték, annak további élvezetétől megfosztatnak; mikor ugyanez év őszén a ház felállítására szükséges területen a fák kivágását megkezdték, egészen felindulva nyitott be hozzám s felszólított, hogy vele egy nagy befolyású személyiséghez elmenjek, kit ő meg fog kérni a hygiene minden alapelveivel ellenkező eme fairtásnak megakadályozására. Csakugyan elmentünk az illetőhöz, ki boldogultnak meghallgatása után azonnal a helyszínén megjelenve, meggyőződött arról, hogy a fapusztítás, épen azon az aránylag kis téren, hova maga az épület jön, alig számbavehető s hogy a legnagyobb részben megmaradt fák jövőre épen oly kellemes üdülő helyül fognak szolgálhatni a menház lakóinak, mint eddig egyéb városi családok gyermekeinek. Ő azonban mindebben még sem nyugodott meg; bár a házért, mint az elhagyott gyermekek menedékhelyéért rajongott, azt mégis e helyen olyannak tekintette, mint a mely által a város egyik hygienikus tényezőjétől megfosztatik. A szemei előtt emelkedő épületnek jogosságát e helyen elismerni nem akarta s fájdalom! mint mindig és mindenben itt is következetes maradt magához, mert azon a napon, midőn mult évi május 17-én a ház falainak felemelése után az építők a bokréta ünnepet ülték, kísértük őt örök nyughelyére, azon a napon adta vissza koporsója a rokonai és baráti kezek által reá dobott hantok tompa dőbörgését. Mintha nem akarta, nem tudta volna ez ünnepélyt megélni; mintha nem akarta, nem tudta volna csupán embertársai javára szolgáló benső meggyőződését feláldozni. Meghalt, de nem engedett; tört, de nem hajlott.

És milyen volt boldogult mint orvos és kollega? Hogy miképen érzett betegei iránt, megmagyarázza nemes szive, mely nem csak legfőbb feladatának tekintette, azoknak fájdalmait

lehetőleg enyhíteni, hanem vigasztaló szavaival a betegségeknek a családokra gyakran oly súlyosan nehezedő következményeit is igyekezett tűrhetőbbé tenni. Ki ne emlékeznék közülünk nyájas, barátságos, bizalmat gerjesztő arczára, melylyel a beteg ágya mellett megjelent; ki ne hallotta volna biztató szavait, melyekkel betegeinek gyógyulás iránti reményét felkeltötte; kinek ne lett volna közülünk alkalmá meggyőződni amaz elragadtatásáról, mely arczán látható volt, midőn betegeinek egyike vagy másika, vigasztaló szavai által meggyőzve, biztos gyógyulás reményében, családi kötelmeinek végzésétől még fájdalmak árán sem hagyta magát visszatartani. Élénken emlékszem egy a gyermekágyból már felkelt fiatal nőnek esetére, kinél az emlőbimbón támadt repedések folytán a szoptatás igen fájdalmassá vált. Midőn a fiatal anyának kijelentettük, hogy e fájdalmak a szoptatás mellett meglehetősen el fognak húzódni, de hogy azonnal megszűnnek, ha gyermeke szoptatásával felhagy, midőn még a férj is, hogy csak neje a további fájdalmaktól megszabaduljon, a szoptatás abbahagyása mellett foglalt állást és mindezekkel szemben az anya határozottan kinyilatkoztatta, hogy inkább elszenvedí a fájdalmakat még bár mely hosszú ideig, mint gyermekének szoptatásától megválna: látni kellett megboldogultat, mennyire nem fékezhetette örömét, mennyire magasztalta az anyát, ki gyermeke iránti kötelességével szemben elfeledte fájdalmait. Nem a legnemesebb szívre, nem a legember-szeretőbb vonásra mutat-e e tény?

Mit mondjak boldogultról, mint kollegáról? Mily nagy becsben tartotta ő a kollegiálitást, mennyire őrizkedett ő még csak látszatától is minden beavatkozásnak egyikünk vagy másikunk orvosi praxisába, mily nagy súlyt fektetett ő az orvosi karnak jó hírvére, mint szerette volna ő ezt a lehető legmagasabb fokra emelni, annak mindnyájan élő tanui vagyunk. Tanui vagyunk az ő fáradhatlan ügybuzgóságának, melylyel összejöveteleinken nem csak mindig megjelent, hanem azokon karunk érdekében szavát mindenkor legjobb meggyőződése szerint fel is emelte.

Tekintsük most boldogult életszakának utolsó éveit, midőn működését a szegény anyákat és gyermekeket segélyző pozsonyi egyesület érdekében megkezdte; tekintsük, hogy mit tett, miért

fáradott, miért lelkesült, mi volt ez irányban utolsó évei minden léptének, minden gondolatának, szive minden dobbanásának célja? Mert ő nem tartozott azok közé a köznapi lények közé, kiknek önhasznok, önérdekök mindenek fölött áll, kik a közjót csak addig tartják szem előtt, míg az saját előnyükkel összeütközésbe nem jó. Ő nem magáért, hanem másokért élt, másokért dolgozott, másokért fáradt. Bár mindenkiért lángoló nemes hevében fel akarta ölelni az egész világot, mégis nem a magasban, nem a felsőbb körökben keresett magának működési tért, mert tudta, hogy ezek gazdagságuk közepett az anyagi gondoktól menten haladhatnak kitüzött pályájukon; — de lent a nép közt, az anyagi gondokkal küzdő milliók közt találta ő fel azt az utat, melyen haladni akart. Nem a paloták kényelmes lakosztályaiba, hanem a folytonos nélkülözésekkel küzdők alacsony kunyhóiba akart ő behatni, ezek sorsait akarta ő, különösen életének utolsó éveiben enyhíteni, ezeknek keserű helyzetét akarta türethetőbbé tenni. Nem akart türni nyomort, elkövetett minden emberileg tehetőt ennek könnyítésére, ez irányban maga elé tűzött nemes céljának elérésére. Mennyi erő, mennyi önmegtágadás, mily lelki nagyság. Mit lehetett volna elérni evvel, ha számos legyőzhetlen akadályok lehet mondani csirájában el nem fojtják a legjobb, legszentebb akarattal, de nem a kellő módon és talán nem is a kellő időben megkezdett működést. De vehetjük-e ezt neki rossz néven; hiszen a cél a legszentebb volt, csupán az eszközök nem voltak annak elérésére kellőleg megválasztva. Szabad-e őtet ezért elítélni, szabad-e neki ezt hibául felróni? Nem! Hiszen ő szívének minden dobbanásával, szép lelkének egész hevével kereste föl az ügyet; lelke mélyében, legbensőbbben meg volt győződve arról, hogy csak jót akar, hogy tervének sikerültével százaknak, ezreknek könnyeit fogja letörölni; és ezt, ha nagy terve sikerül, ha legyőzhetlen akadályok annak útját nem állják, már életében elérte volna. Ő meghalt, elköltözött, nagy eszméjét utódaira, reánk hagyta s ha bár mikor, évek, évtizedek múlva annak életbeléptetése sikerül, az a megdicsőültnek, mint kezdeményezőnek lesz köszönhető. Ha az egylet, melyet ő életbe akart léptetni, bár mikor, bár mily körülmények közt, bár mily alakban létrejön, az összegyűlt tagoknak első kötelessége leend róla megemlékezni, emlékének

áldozni s meg vagyok győződve, hogy az csak úgy fog áldásosan működni, ha az ő szellemében működend.

Engedje meg az igen tisztelt szakosztály, hogy röviden előadjam, miképen fáradozott, mit tett ő, hogy az egyeslet mielőbb megalakulhasson :

A pozsonyi állami szülőháznak 13 évi vezetése folytán mindinkább meggyőződve arról, hogy az ott született gyermekeknek nagy része az intézet elhagyása után kellő ápolás hiányában elhal, az anyák pedig a társadalom által kellőleg nem támogatva, nagy részben elzülnek: feltámadt nagy lelkében a gondolat oly egyesületet alakítani, mely úgy a gyermekeket, mint az anyákat a társadalom számára lehetőleg megmenti s ennek hasznos tagjaivá teszi.

Anélkül, hogy eme szándékát tudatta, elvtársaival megbeszélte volna, csupán maga erejére támaszkodva, megtette a kezdeményezést gyűjtőiveknek kibocsátása által az egyesület számára. Saját költségén nyomtatott pár ezer ily ivet, küldött szét szinte az egész országba, megkereste ezekkel a szerény viszonyok közt élő orvosok, ügyvédek, tanárok, hivatalnokoktól kezdve egész fel a leggazdagabb főurakig és a hierarchia legmagasabb polczán álló főpapokig mindenkit, kiről gondolta, hogy az emberi nyomor iránt érzékkel viseltetik; sőt a törvényhatóságokat sem felejté ki, tudva azt, hogy épen ezek érzik leginkább az ily egyesletnek szükségét, hogy például maga Pozsony vármegye a bécsi lelencháznak az ott ápolat vármegyei lelenchekért 118,000 frttal adós; hogy ezek a roppant összegek jövőre mind az országban maradhatnának, mert ő annyira bizott tervének sikerében, hogy az egyesületet nem igen messze távolban Nyugat-Magyarország számára berendezett lelenchházzá látta lelki szemei előtt kifejlődni.

Megtörténvén így 1886-ban a kezdeményezés, lázas izgatottsággal dolgozott éjjel nappal, nem azért, hogy terve sikerüljön, mert hiszen eme sikerről akkor még szentül meg volt győződve, hanem hogy az minél előbb életet nyerjen. Eszméje érdekében a fővárosi és helybeli sajtót is felhasználta, saját költségén röpiratokat nyomtatott, azokat elárusította s a begyűlt pénzt a gyűjtőiveken befolytakhoz csatolta. A kibocsátott iven naponta érkezvén kisebb nagyobb összeggel vissza, eme körülmény

evékenységet még inkább fokozta. 17 éven át, mióta őt ismertem is jeles jelleménél fogva vele szoros baráti viszonyban éltem, alán soha sem láttam őt oly elégedettnak, oly boldognak, annyira elemében, mint ezek alatt a napok alatt. Hogy ne lett volna boldog annak tudatában, hogy az élet nyomorának leűzdéseért harcol s abban a biztos hitében, hogy ezt a nyomort egyőzendi. Hiszen ő csak embertársai javáért élt, csak akkor volt boldog, ha ezeknek érdekében működhett.

Elkészítvén az alapszabályokat, 1886 nyarán a szülőházba rtekezletet hitt össze, hogy ez azokat átvizsgálva, az egyesület negalapítására szükséges lépéseket megtegye. Erre az értekezetre a város legelőkelőbbjei az összes felekezetekből lettek meghiva. Egy sajnálatos tévedés folytán azonban arra csupán légyen jelentünk meg.

Ez első kísérlet tehát az egylet megalakítására nem sikerűlén, boldogult az általa elkészített alapszabályzatot szakosztályunkhoz terjesztette be, azzal a kéréssel, hogy azt át-anulmányozva, esetleg átdolgozva, fogadja el, tegye magáévá is mint saját kebléből kiindultat, megerősítés végett a minisztiumhoz terjeszsze föl. A szakosztály erre egy bizottságot küllött ki, hogy ez az alapszabályzatot átvizsgálva, javaslatát tereszsze be. Mint eme bizottságnak egyik tagja, tanuja voltam annak szivósságnak, melylyel boldogult tervezetének minden egyes ontjaihoz ragaszkodott. Ő, ki az egész világot inkább ideális oldalaról tekintette, azt hitte, hogy az emberiség jóvoltáért ldozni mindenki oly önként érthető valaminek tekinti, mint ő naga: eme hitében annak a legszélesebb alapot akarta adni; nig mi, bizottsági tagok, inkább az elérhetőséget tekintve, a teretet lehető szűkre akartuk szabni: folytonos küzdelemben voltunk egymással, mely küzdelmünkben, ha ő egyben és másan, alapos okaink által legyőzvetve, ezeknek igazságát végre rénytelen volt elismerni, fájó szivvel tette ezt, mivel ez által segélyezendők száma szűkebb korlátok közé szorítottatott, a egélyezésre szükséges források lepadtak. Fájós szivvel mondom, le mégis beleegyezett ezekben a megszorításokba, mivel végre ikerült őtet meggyőznünk arról, hogy ha kevesebbet karolunk öl, ennek elérésére sokkal több kilátásunk lehet, mintha egyzerre sokat akarunk; hogy a jótékonysági célokra mai napság

amúgyis oly sok oldalról igénybe vett közönség az egyesület pártolására sokkal inkább megnyerhető lesz akkor, ha ezt csekélyebb áldozattal teljesítheti, mintha tőle sokat követelünk; hogy továbbá, ha az egyesület egyszer megalakulva, életképesnek bizonyul, hatáskörét a szükséghez képest mindinkább terjesztheti, míg ellenkezőleg, ha ennek megalakítása csak nagy áldozat árán válnék lehetségessé, akkor az létre sem foghatna jönni s a legjobb szándékkal a legszebb reményekkel elvetett mag sem kelne ki, az elhalna a földben, mielőtt kihajtana, virágot, gyümölcsöt hozna.

Az alapszabálytervezetet ily küzdelmek között átdolgozva, azt beadtuk küldőinknek, a szakosztálynak. A szakosztály azt minden változtatás nélkül elfogadván, megerősítés végett a város útján felterjesztette a miniszteriumhoz. Boldogult tagtársunk legkevésbé sem kételkedett abban, hogy a miniszterium azt, habár tán némi módosításokkal is, meg fogja erősíteni s ez alapon azután a nyomor enyhítésére szolgáló munkálkodás meg lesz kezdhető.

Eme reményében azonban fájdalmasan csalódott, midőn értésére esett, hogy a miniszterium az alapszabályokat elintézetlenül visszaküldte azzal a megjegyzéssel, hogy azok az alakuló gyűlésről felvett jegyzőkönyvvel együtt terjesztessenek fel, mivel e nélkül a miniszterium azoknak tárgyalásába be nem bocsátkozhatik.

De e csalódás őt nem csüggeszté, sőt erejét, tevékenységét edzé. Szóval, valamint a sajtóban folyton dolgozott, minden időszerű alkalmat felhasznált, hogy a közönséget a helyi lapokban adakozásra buzdítsa. Ebben az időben az akkori miniszterelnök, egyszersmind belügyminiszter Pozsony városát meglátogatván, ezt is felkereste, a majd megalakulandó egyesületnek állami segélyezéseért felkérve. A válasz nem volt ugyan elutasító, de nem is tartalmazott valamely pozitív ígéretet. De e sem riasztá őt vissza, e sem lohasztá buzgalmát. Kitüzött célját folyton szem előtt tartva, nem nézett jobbra vagy balra, folyton előre haladt, még mindig ama törhetetlen hitével, hogy azt elfogja érni.

Végre sok fáradozás, sok utánjárás után sikerült neki 1888-ik év február havában egy új értekezletet összehívni. A városház kis termébe összehívott emez értekezlet már nem

volt orvosi, mivel abban nem csak a szakosztály számosabb tagja, hanem a városnak és vármegyének főtitkviselői, valamint elsőnek a közjóért lelkesülő nagyszámu kitünősége is részt vett. Nagyon jól tudta boldogult, hogy ez a tekintélyes gyülekezet az orvosi szakosztály által elfogadott alapszabályzatot csak úgy egyszerűen nem fogja magáévá tenni, hiszen ezt ő nem is kívánta, ő már ekkor nem ragaszkodott úgy, mint azelőtt másfél évvel 1886-ban az általa elkészített szabályzat minden egyes pontjához; ő ekkor már sokkal kevesebbel is megelégedett, aminthogy megnyugvással is vette az értekezletnek azt a határozatát, hogy az alapszabályok egy választott bizottságnak adassanak ki, mely bizottság azt áttanulmányozva, esetleg újra átdolgozva, a majd annak idején ismét összehívandó értekezlet elé terjeszse. Minthogy az eddigi alapszabályok csupán orvosok által lettek kidolgozva, súlyt fektetett az értekezlet arra, hogy azokban a nem orvosok nézete is kifejezésre juthasson; és azért a bizottságba három városi, három megyei tisztviselő, továbbá az egyleti életben jártas pár egyleti tag lett beválasztva; maga az elhunyt mint kezdeményező és csekélységem pedig az esetleg szükségessé válendő felvilágosítások megadására lettünk kiküldve.

Ez időtől fogva boldogult ismét hinni kezdé, hogy a dolog rendes kerékvágásba jön s az oly hön óhajtott egyesület csakugyan életbe fog lépni. Azonban ismét csalódott. A bizottság tagjait a legjobb akarat mellett csak is hónapok mulva sikerült összehozni, kik az alapszabályok tárgyalását dicséretes buzgalommal és a dolognak minden oldalról való meghányása mellett meg is kezdték, de első ülésökben épen ez okból nem sokat végezhettek. A második ülés összehívása még nehezebben ment. Boldogult tagtársunk már nyugtalanzkodni kezdett. Minthogy a bizottság elnöksége egy tekintélyes megyei tisztviselőre ruházott, engem, mint szinte megyei embert ismételve és ismételve felkeresett, hogy a dolgot siettessem. Eleinte csak figyelmeztetett, azután kért, végre korholt s bár egymás iránt a legbensőbb baráti érzéssel viseltettünk, erélytelenséget, közönyös séget, a közjó iránti érzéketlenséget, lanyhaságot vetett szememre. Hiába védtem magamat, hiába a bizottságot; hiába hoztam fel, hogy annak legtöbb tagja száz meg száz más dologgal van elfoglalva; hogy az egylet létrejövetelére már az emberi

természet különféleségénél fogva is, nem mindenki fektet egyenlő súlyt, hogy egyik egyért, másik másért lelkesül, egyiknek egyre, másiknak másra van inkább érzéke; nem mindenki tartja és nem is tarthatja legfőbb életelejének a szegény anyákról és gyermekekről gondoskodni, mivel a nyomornak még száz és száz egyéb féleségével is találkozunk, melyek elleni küzdés épen oly dicsérendő cselekedet, mint az általa felkarolt szép eszmének létesítése; hiába figyelmeztettem őt, hogy a bizottság összes tagjai igen kívánatosnak tartanák ugyan az egyletnek minél előbbi létrejövetelét, de egyik sem fojthatja el amaz aggodalmát, hogy ez egylet a megindított módon tetemes állami segélyezés nélkül nem fog életbe léphetni, mire zilált pénzügyi viszonyaink mellett nem lehet kilátásunk, magunkra hagyatva pedig itt Pozsonyban, hol a jótékony egyleteknek egész legiója vesz mindnyájunkat igénybe, azt létrehozni nem leszünk képesek. Erre boldogult a már begyült pénzre hivatkozott, mely igaz hogy gyéren, de folyton gyarapodott, mit ő, az egyletnek megalakulása esetében, a sikernek biztos zálogául tekintett. Végre kimondatott, hogy a bizottsági tagok számára nem tekintve a jelenlevők maguk folytatják a munkát és ily módon sikerült végre, több mint másfél év lefolyása után 1889-ban, négy tag jelenlétében, kik közt boldogult és magam is voltam, az egész szabályzatot átmenni, abban a szükségesnek talált változásokat létrehozni, úgy hogy most már nem volt más hátra, mint az alakuló közgyűlést ennek elfogadására és a miniszteriumhoz való felterjesztésére összehívni.

Az így már harmadszor átdolgozott alapszabályzat lithographiroztatván, annak egy példányát boldogult kíséretében egy igen tekintélyes egyéniségnek adta át avval a kéréssel, hogy ő lépjen a dolog élére, hívja össze az alakuló gyűlést, jól tudva azt, hogy ha ez megtörténik, akkor az egyletnek létrejövetele biztosnak vehető. Itt ugyan semmi határozott ígéretet nem, csupán azt a választ nyertük, hogy az alapszabályok átolvasása után fog illető a további teendőkre nézve nyilatkozni. Bár e semmi határozott ígéret nem volt, boldogult ettől igen sokat várt s meg volt győződve, hogy most már az oly sokszor megfeneklett ügy végre biztos lendületet fog venni.

Sajnos azonban, ismét csalódott, csalódott életében utolszor,

és oly szép remények közt, oly boldogító öntudattal kezdeményezett működésének sikerét nem érhetette el, nem vihette el magával ama vigasztalást, hogy a szegény anyák és gyermekeknek hálakönyei hullhatnak majdan bezárulandó sirja fölé.

Mint előre lehetett látni, az illető egyéniség, kinek kezébe volt most boldogultnak ügye letéve, bár minden jó és szép iránt fogékony, bár az emberi nyomor enyhítése épen úgy szíven fekszik, mint boldogult ügyfelünknek, roppant elfoglaltsága miatt nem rendelkezhetett annyi idővel, hogy a dolgot tanulmányozhatta, arról véleményt mondhatott volna. De talán jobb is volt ez így; talán ha a dolgot kezébe veszi, átlátta és kinyilatkoztatta volna, hogy e magasztos szándék kivitele jelen viszonyaink közt saját gyöngye erőnkkel le nem győzhető óriási akadályokba ütközik, hogy azt a körülmények kényszerítő hatalmánál fogva ama boldogabb időkre kell fenntartanunk, midőn a nagyszabásu intézmény tetemes állami segélyezés mellett váland majd csak lehetségessé. Ha ez boldogultnak tudomására jön, ki tudja nem keserítette volna-e meg még inkább életének amúgyis kinteljes alkonyát. Mert míg most avval a tudattal hagyhatott el bennünket, hogy nagy eszméje, ha nem ölthetett is életet, ápoló karok szeretettel teljes dédelgetése mellett az mégis rövid időn életbe fog léphetni: addig, ha emez akadályokra oly oldalról, mely ellen kifogás senki részéről nem tehető, tétetett volna figyelmessé, kedvencz eszményét hosszú, igen hosszú időre látta volna elodázva, évekig tartó fáradságát látta volna füstbe menni, sőt a magasztos czélt, melyért oly kitartással küzdött, lelki szemei előtt talán mint örökre megközelíthetlent lebegni.

Az alapszabályoknak átnyújtása után megint ismételve fölkeresett, hogy a dolog eldöntését siettetném. Hiába kértem őt türelemre és kitartásra, hiába hoztam fel ama számtalan okokat, melyek a dolog lebonyolítását késleltetik; újra és újra eljött hozzám, mintha előérzete lett volna, hogy nincs ideje várakozni. Végre elmaradt, betegsége az ágyba döntötte. Ekkor én látogattam meg őtet ismételve. De ekkor a dologról már nem szólt, nem is szólhatott. Nagy lelke már meg volt törve, készült a nagy útra.

Még betegsége előtt tett egy lépést kedvencz eszméje tárgyában, melyet szinte nem hallgathatok el. 1889-ik őszén

egy feliratot készített a miniszteriumhoz, melyben őt arra kéri, hogy a Budapesten elhunyt Röck Szilárd philantropikus czélokra szolgáló hagyatékából a majd megalakulandó egyesülete számára bizonyos összeget juttasson. Ezt a feliratot elhozta hozzám, hogy a vármegye alispánja által irassam alá és magam is alá-irjam. Ezt mindketten szívesen megtettük. Az így aláírt kéretet boldogult csakugyan fölterjeszté a miniszteriumhoz és eredménye az lett, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszterium 1890. január 1-én 2776. sz. alatt az elhagyott anyák és gyermekek számára a fenti alapból 500 frt juttatott az alispán kezéhez.

Midőn mult év tavaszán kéretének e kedvező eredményét vele közöltem, látható volt arczán az öröm kifejezése, melylyel e hírt fogadta. Ekkor a kiállott nehéz influenzájából már lábba-
dozott, de még mindig, alkalmasint a már rajta rágódó végleges betegségének befolyása miatt is nagy mérvben gyengelkedő volt. Ez alkalommal szólottunk utolszor kedvencz eszméjéről, ez alkalommal ajánlá azt utolszor figyelmembe, de már nem avval a lelkesedéssel, mint előbb; talán már érezte, hogy annak való-
sulását megérni nem fogja.

Ime ez, igen tisztelt szakosztály, dióhéjba szorított vázlata boldogult ama tevékenységének, melyet a szegény anyák és gyermekek sorsának javítására életének utolsó éveiben, fájdalom, több kitartás mint eredménynyel folytatott. Mindnyájan tudjuk, hogy ez ügynek mily óriási akadályok állottak útjában, melyeket megboldogult példátlan kitartása és semmitől vissza nem riadó vas akarata legyőzhetőknek tartott, míg mások, kik a dolgot elfogultság nélkül egész higgadtsággal ítélték meg, ezeket olyanoknak látták, melyek, ha legyőzhetőek lesznek is, csak hosszú évek során és a viszonyok rendkívül kedvező alakulása mellett lesznek elérhetőek. Ily ellenkező nézetek mellett, melyekkel legbensőbb barátjai körében is találkozott, nem csuda, ha boldogultnak utolsó éveit nagyon küzdelmesek voltak. De nem csak a nézetek voltak eltérők, hanem voltak olyanok is, kik az egész föllépést kárhoztatták, annak időszerűségét egyáltalában tagadták, a legjobb szándéku kezdeményezést feltűnni vágyásnak keresztelték, talán még a szándék tisztaságáról is kételkedtek; végre a közönségnek nagy része arról egyáltalában nem is akart hallani. Hogy az ily eljárással szemben a küzdelmek már

keserőségbe mentek át, úgy hiszem nem kell bővebben bizonyítanom.

Eleinte, midőn boldogult kedvencz eszméjének életbe léptetésére működését megkezdette, ezek az akadályok tevékenységét csak fokozták. A lanyhaság, részvétlenség, ellenzékeskedés nyilai ekkor még benső meggyőződésének ércpánczéljáról kár nélkül pattantak vissza. Midőn azonban az elismerés helyett, melyet nemes eszméjéért méltán várhatott, igen sok oldalról nem csak közönyösséggel, hanem itt-ott legjobb szándékának félremagyarázásával, sőt gyanúsítással is találkozott, midőn ezeknek legyőzésére mindig több és több lelki erőre volt szüksége, midőn látta, hogy ezek következtében terve kivitelével szemben az akadályok mindinkább feltornynosulnak; ez életét már megkeseríté. Küzdött ő azért még ekkor is, hiszen lehetetlennek tartotta, hogy ha nem is oly rövid idő alatt, mint eleinte hitte, de idő folytán célta ne érjen. De ebbe a küzdelemben ekkor már keserőség is vegyült, csalódása leverő hatással volt lelkére. És vajjon lelkének emez állapota nem volt-e befolyással testi bajának előidőzésére vagy legalább annak súlyosbulására is? Ki tudja, nem eme csalódása terítette-e őt betegágyára, nem e vitte-e kora sírjába! Hogy ez állításom nem minden alap nélküli, mutatják boldogult egyik fiának hozzám intézett következő sorai: „A szegény anyák és gyermekek feletti folytonos szorgoskodása siettette halálát, mert annyi kellemetlenségnek volt kitéve minden oldalról, hogy folytonosan izgatott, boszús kedélyállapotban volt.“ — Talán ha terve sikerül, nagy eszméje életet nyer, most is él, most is működik, fáradozik embertársai boldogításán; ez azonban nem sikerülvén, ki tudja, nem lett-e ennek áldozata, nem a csalódása feletti bánata zárta-e be örökre szemeit, szünteté meg minden jóért és szépért hevülő nemes szívének dobogását?

De akármint legyen a dolog, akár mi volt oka elköltözésének, mi csak elvesztét sirathatjuk, a jó ember, a jó ügyszár, a jó barát elvesztését; kinek szelleme azonban köztünk marad, soha sem lankadó tevékenysége buzdító példakint fog mindig előttünk lebegni s igen hosszú időn keresztül vissza fogunk emlékezni reá mint olyanra, kinek elhunytával úgy karunkat mint a közönséget. és közjót nagy veszteség érte. Legyen áldott emléke!
